

В. Л. ЗГУРСЬКА. РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Проаналізовано основні підходи до визначення ролі громадянського суспільства та його організацій в процесах демократизації та методи дослідження його стану розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократизація, громадянська участь, інституціоналізм.

Проанализированы основные подходы к определению роли гражданского общества и его организаций в процессах демократизации и методы исследования его состояния развития.

Ключевые слова: гражданское общество, демократизация, гражданское участие, институционализм.

The main approaches to the definition of the role of civil society and its organizations in the democratization processes are analyzed. The main methods the study of its development are considered.

Key words: civil society, democratization, civil participation, institutionalism.

Цікавість до концепції громадянського суспільства з точки зору процесів демократизації зростає після феномену польського опозиційного руху «Солідарність» у 1980-ті роки. Сьогодні громадянське суспільство використовують у різних контекстах та країнах у світі. Після завершення «холодної війни» багато країн зробили спробу демократизації, а громадянське суспільство стало розглядатися як один з основних індикаторів цього процесу. Розвинене громадянське суспільство часто розглядається як ключовий елемент успіху розвинених західних країн, і як панацея для країн, що розвиваються.

Щоб краще зрозуміти роль громадянського суспільства слід згадати дослідження процесів демократизації. Так з точки зору демократичної консолідації Х. Лінц та А. Степан виділяли п'ять взаємодіючих і взаємопосилюючих вимірів демократичної консолідації: громадянське суспільство, політичне суспільство, економічне суспільство, правління закону та державна бюрократія¹. Державна бюрократія та правління закону базуються перш за все і переважно на легальних, раціональних інститутах та організаційних принципах, що становлять суть будь-якої сучасної демократичної системи.

На відміну від них політичне, економічне, та громадянське суспільство складаються із конкретних організацій та груп людей, які визначають конкретний характер цієї демократичної системи. Відносини між цими трьома різновидами суспільствами є досить складними. Політична сфера складається з політичної еліти та конкуренції серед неї за владні пости. Економічне суспільство стосується безлічі ділових організацій, що прагнуть отримати прибуток. Громадянське суспільство стосується сфери організацій, груп та асоціацій, формально створених, захищених законом, з незалежними керівними органами та добровільним членством пересічних громадян. Відмінності, що відрізняють громадянське суспільство від політичного та економічного, аналогічні розбіжностям між елітою та масовим рівнем. У громадянському суспільстві окремі члени можуть

© ЗГУРСЬКА Валентина Леонідівна – кандидат політичних наук, доцент Київського національного університету будівництва і архітектури

здійснювати або запобігати змінам за допомогою або без своїх організацій. Однак в економічній та політичному суспільстві, індивідуальні представники еліт все ще мають достатні інструменти контролю за економікою та політикою, щоб впливати на них навіть не приймаючи безпосередню участь або ж послуговуючись певними організаціями. Іншими словами, політичне та економічне суспільство формується переважно з елітних акторів та інститутів, що прагнуть отримати владу чи прибуток, в той час як громадянське суспільство є сферою звичайних громадян, які об'єднуються та приймають участь у групах та асоціаціях на основі своїх щоденних інтересів, потреб та бажань. На відміну від організацій політичного та економічного суспільства, організації громадянського суспільства, незважаючи на те, що вони часто прагнуть політичного впливу і постійно потребують фінансової підтримки, не мають на меті отримання влади чи прибутку. Однак, не зважаючи на наведену вище концептуальну відмінність між трьома видами суспільств, на практиці їх відрізнити надзвичайно важко, оскільки дуже часто вони накладаються.

Що стосується позитивного впливу громадянського суспільства на процеси демократизації, то Л. Даймонд визначив роль громадянського суспільства, навітьши перелік способів, за допомогою яких воно може мати позитивно впливати на процес демократичної консолідації: контроль та обмеження влади держави, стимулювання політичної участі, розвиток демократичної культури толерантності і компромісу, створення додаткових каналів артикуляції та репрезентації інтересів, відбір та навчання нових політичних лідерів, покращення функціонування демократичних інститутів, широке та повне інформування громадян, підтримка економічних реформ, що посилює та легітимізує демократичну державу².

Хоча Л. Даймонд зазначає, що сильне громадянське суспільство само по собі не може замінити політичні і правові інститути, без яких неможлива демократична система, однак він робить висновок, що після створення цих базових інститутів, громадянське суспільство може і справді повинно розвиватися заради поглиблення демократії, підвищення її ефективності. Однак деякі дослідники з недовірою ставляться до аргументів на користь позитивного впливу громадянського суспільства, оскільки відсутні конкретні свідчення про те, як цей механізм працює на практиці³. Іншими словами, виникає питання: чи можуть інші чинники, такі як економічний добробут, ефективні демократичні політичні інститути чи культурні особливості бути більш важливішими для пояснення процесу демократизації, ніж громадянське суспільство в інтерпретації Л. Даймонда? Низка емпіричних досліджень, як якісних, так і кількісних, сучасних чи історичних, свідчать про наявність стійкої взаємозалежності між громадянським суспільством та демократією. Суспільствознавців, що відстоюють ідею позитивного впливу громадянського суспільства на демократію можна поділити на дві групи. Найбільш яскравим представником першої є Р. Патнем, який у своїх роботах «Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії» (1993) та «Боулінг сам із собою: крах і відродження американської спільноти» (2000) наголошував на позитивному впливі, який має участь у громадянському суспільстві для конкретних людей, що в свою чергу, має результатом більш мирне, гармонійне та демократичне суспільство. Він визначив низку різних способів, за допомогою яких громадянське суспільство, або у його термінології – «соціальний капітал» – може дати позитивні наслідки.

Аргументи Р. Патнема та інших дослідників соціального капіталу полягали у

тому, що організації громадянського суспільства слугують «школами демократії». Іншими словами, існування та багатомаття автономних організацій дають змогу пересічним громадянам взаємодіяти один з одним за межами свого родинного кола, розвиваючи таким чином довіру, толерантність, готовність до компромісу, тобто якості, що сприяють демократії. Більше того, їх досвід, набутий у таких організаціях громадянського суспільства, дає змогу людям краще усвідомлювати свою роль та можливості для участі у демократичних процесах, що створює основу для формування активної громадянської позиції. Чим більше людей приймають участь у добровільних організаціях громадянського суспільства, навіть якщо вони не мають політичного характеру, тим краще вони засвоюють норми та поведінку, характерну для демократії участі, що посилює політичні інститути та сприяє ефективнішій роботі демократичного уряду.

Другий підхід представлений роботами істориків-інституціоналістів, зокрема Т. Скокпол⁴, яка стверджує, що організації громадянського суспільства є безпосереднім виявом народного впливу на політичний чи економічний розвиток, що має позитивний ефект для індивідів та суспільства. На відміну від Р. Пантема, який наголошує на соціальних і психологічних вигодах консенсусу та кооперації, що є результатом діяльності активної групи для своїх членів та суспільства загалом, цей підхід наголошує на ролі групового конфлікту та боротьби у формуванні історичного розвитку сучасної демократії. Як зазначають Т. Скокпол та М. Фіоріна, «з точки зору інституційного підходу, добровільні асоціації мають значення як джерело народного впливу, не як просто посередники індивідуальної участі та генератори соціальної довіри»⁵.

У сучасному контексті, інституційний підхід наголошує на спроможності організацій громадянського суспільства слугувати щитом чи механізмом самозахисту громадян від потенційно небезпечної держави. Іншими словами, у демократичній системі групи та організації громадянського суспільства спроможні запобігати прийняттю державою нових законів, що суперечать організованим інтересам груп громадян, так само як і позитивно впливати на ті нормативно-правові акти, які мають бути прийняті. Більше того, добровільні організації надають законодавцям інформацію про різні точки зору, врахування яких сприятиме підвищенню ефективності державної політики.

Інституціоналісти стверджують, що прямиий політичний вплив громадянського суспільства також може застосовуватися і щодо індивідів. Як зазначає А. Гутман, «без доступу до асоціацій, які хочуть і можуть виражати наші погляди та цінності, ми маємо дуже обмежені можливості бути почутими іншими людьми або вплинути на політичний процес, якщо ми не є багатими або ж знаменитими»⁶. Аналогічну думку висловлював ще А. де Токвіль: «Асоціації об'єднують енергію різних розумів та рішуче скеровують її до чіткої визначеної цілі»⁷. Іншими словами, членство в організаціях забезпечує прямі та очевидні вигоди для індивідів та суспільства, даючи людям змогу впливати на процеси, що стосуються їх життя, і досягати колективних цілей, що можливе лише за допомогою організації.

Ці два типи аргументів не виключають одне одного, і прихильники кожного з підходів визнають значимість аргументів представників іншого напрямку, але основна відмінність полягає – чи на цінності участі чи силі інституційного механізму – є очевидною і визначальною для досліджень у кожному з цих підходів.

Оригінальним виходом для прихильників і скептиків громадянського суспільств може бути точка зору, представлена К.Велзелем та Р.Інглехартом, а саме: модернізація і пов'язана з нею демократизація самі заохочують пересічних громадян брати активнішу участь у політичному житті, розвивати громадянське суспільство⁸.

Розв'язати суперечку між прихильниками важливості громадянського суспільства для демократії та скептиками могли б емпіричні дослідження стану розвитку громадянського суспільства. Хоча у цій сфері існує два основних підходи, однак і вони не можуть надати однозначних свідчень на користь або ж проти цієї ідеї. Перший напрям емпіричних досліджень громадянського суспільства зосереджується безпосередньо на організаціях та асоціаціях, надаючи інформацію про кількість і типи організацій громадянського суспільства у конкретній країні, кількість їх членів, відсоток добровільних організацій у різних категоріях. Дослідження з використанням такого підходу здійснюються CIVICUS (Проект Індекс громадянського суспільства)⁹ у 50 країнах, Лондонською школою економіки – Світовий щорічник громадянського суспільства¹⁰.

Однак цей очевидний підхід має два недоліки. По-перше, дуже складно стандартизувати різні типи організацій, класифікація яких часто залежить від цілі дослідження. По-друге, дані збираються випадково, ґрунтуючись на нечітких та несистемних методах вибірки, що породжує сумніви у репрезентативності вихідних даних. Крім того, зосереджуючись на розподілі добровільних організацій у конкретній країні деякі дослідники надають звіти про організації громадянського суспільства, що демонструють зміни у кількості зареєстрованих груп протягом певного періоду часу. Це дає змогу аналізувати тенденції розвитку громадянського суспільства, на основі яких робити прогнози щодо рівня його розвитку у часовій перспективі. Однак для правильного розуміння процесів, що відбуваються у громадянському суспільстві, важливими є не лише кількість організацій, а й їх типологія, з якою, як уже зазначалося, існують значні труднощі.

Другий підхід пропонує репрезентативні дослідження як більш надійний інструмент для аналізу громадянського суспільства. Очевидно, що важливість громадянського суспільства для демократії визначається не формою – кількістю і типом його організацій, а змістом – реальною участю у них пересічних громадян. Вимірюючи відсоток респондентів, які є членами добровільних асоціацій, такі дослідження не лише дають краще уявлення про розвиток громадянського суспільства, ніж простий перелік загальної кількості чи типів зареєстрованих організацій, а й слугують хорошою основою для порівняння як з іншими країнами, так і між різними соціальними групами у даній державі. Найбільш відомими дослідженнями такого типу є Світове дослідження цінностей (World Values Survey)¹¹, Європейське соціальне дослідження (European Social Survey)¹², американське «Громадянство, залученість, демократія» (Citizenship, Involvement, Democasy)¹³, які включають питання про членство та участь респондентів у різних добровільних організаціях. Хоча такий тип дослідження вимагає додаткового глибокого контекстуального дослідження моделей та відмінностей, але він дає змогу проводити порівняння між країнами.

Кожен з підходів має свої переваги та недоліки, а їх результати мають найбільшу цінність у рамках конкретного дослідження. Однак вони слугують хорошим джерелом для поглиблення досліджень громадянського суспільства, його впливу на процеси демократизації.

Отже, важко однозначно стверджувати про наявність безпосереднього зв'язку між розвитком громадянського суспільства та процесами демократизації. Однак навіть скептики не можуть спростувати того факту, що організації громадянського суспільства – опозиційні рухи, організації дисидентів – часто виступають одним з ключових елементів при побудові демократичних інститутів.

1. *Linz J. J., Stepan A.* Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-Communist Europe. – Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996. 2. *Diamond L.* Rethinking civil society: Toward democratic consolidation / In L. Diamond, M.F. Plattner (eds.), *The global resurgence of democracy.* – Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996. – P. xxiii. 3. *Berman S.* Civil society and the collapse of the Weimar Republic // *World Politics.* – 1997. – Vol. 49. – №3. – P. 401–429; *Edwards B., Foley M.W.* Civil society and social capital beyond Putnam // *American Behavioral Scientist.* – 1998. – Vol. 42. – № 1. – P. 124–140. 4. *Skocpol T.* Diminished democracy: From membership to management in American civic life. – Norman, OK: University of Oklahoma Press, 2004. 5. *Skocpol T., Fiorina M.P.* Civic engagement in American democracy. – Washington, DC: Brookings Institution Press and the Russell Sage Foundation, 1999. – P. 15. 6. *Gutmann A.* Freedom of association. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – P. 1. 7. *Tocqueville A.* Democracy in America. – NY: Doubleday, Anchor Books, 1969. – P. 190. 8. *Welzel C., Inglehart R.* The Role of Ordinary People in Democratization // *Journal of Democracy.* – 2008. – Vol. 19. – № 1. – P. 136. 9. *CIVICUS* Civil Society Index Project // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicus.org/>. 10. *Global Civil Society Yearbook* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.lse.ac.uk/CCS/home.aspx>. 11. *World Values Survey* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/>. 12. *European Social Survey* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/>. 13. *Citizenship, Involvement, Democracy (CID)* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uscidsurvey.org/>.